

Розділ 8

Епоха змін. Українські воїни в арміях імперій (1772—1918 рр.)

Період між першим поділом Речі Посполитої (1772 р.) і кінцем Першої світової війни (1918 р.) надзвичайно насичений подіями, процесами та змінами. В українській свідомості він часто лишається поза увагою — за винятком Першої світової, — бо, на перший погляд, йому важко конкурувати в зовнішній історичній привабливості з періодом Київської Русі або з козащиною. Але варто придивитися до цього часу уважніше. Хоча б тому, що саме тоді зароджується цілком упізнаваний сучасний світ. Навіть більше, саме тоді зароджується впізнавана сучасна Україна, яка в кінці цього періоду вперше — і назавжди — виходить на арену європейської та світової політики.

За вісім років до початку означеного проміжку часу Російська імперія знищує козацький інститут гетьманства — вдруге і цього разу назавжди. А через одинадцять років після цієї події знищено Запорізьку Січ.

Ще через півтора десятиліття років стираються з адміністративної мапи імперії козацькі полки та сотні. Їм на зміну при-

ходять намісництва, тоді губернії — і від Козацької держави, здавалося б, не лишається й сліду. Її було знищено ретельніше, ніж Польщу, яка в той час продовжила хоч якесь життя в Конгресовому королівстві Російської імперії та Галицько-Володимирському королівстві імперії Габсбургів.

І на початку XX століття європейські політики були здивовані стрімкою появою цієї дивної країни, яка виводила свій родовід із знищеної начебто вщент Козацької держави і претендувала на території, про які сам Богдан Хмельницький міг лише мріяти. Сьогодні Україна є вже безперечною спадкоємицею України, що постанала в 1917—1918 рр.

У досліджуваний період відбувалися важливі для історії війни — починаючи з війни Російської імперії 1788—1791 рр. й Османської та війни 1792 р. Росії з Польщею і закінчуючи Першою світовою, що в історії України поста-

ла як початок визвольних змагань, у ході яких з'явилась Українська держава.

Українські козаки в кампанії 1812 р. проти Наполеона. Гравюра австрійського художника, уроженця Тернопільщини Феліціана Мірбаха (1853—1940) із книги «Life of Napoleon Bonaparte» (1906)

У військовій справі за цей період відбулися серйозні зміни. Якщо в 1772 р. армії воювали не надто відмінно від своїх прадідів за сто років до того (а британська армія навіть воювала тією самою моделлю рушниці що в 1700, що в 1800 році), то в 1918 р. бачимо незаперечні елементи сучасної війни — масові механізовані армії з танками, авіацією, радіозв'язком і навіть зі знайомою нам пропагандистською війною.

Сутінки українського козацтва (кінець XVIII — початок XX ст.)

Важливою частиною модерної української національної свідомості став міф українського козацького славного минулого. Що ж до справжнього козацтва, то саме в цей період його історія добігала кінця. 14 (25) травня 1709 р. російські війська зруйнували Чортомлицьку Січ, і частина запорожців, що встигла врятуватися, перейшла на підвладну Кримському ханству територію. Спочатку втікачі оселилися на р. Камінці, а пізніше в Олешках поблизу нинішнього Херсона. Ханський уряд заборонив козакам мати гармати чи фортифікувати Олешківську Січ. У 1734 році запорожці дістали дозвіл від російського уряду повернутись і оселилися над річкою Підпільною (рукавом Дніпра), заснувавши Нову Січ. Десятиліття після цього принесли економічне зростання Запоріжжя, але водночас занепад його автономії та військової ролі. Запоріжжя було в усьому залежне від Росії і не могло вести ніяких самостійних походів. Запоріжці брали участь як допоміжне військо у війнах Російської імперії з Османською в 1735—1739 роках і в 1768—1774 роках. Козаки робили наскоки на татарські кочовища, а їхні чайки вели бойові дії в нижній течії Дніпра.

Козацькі полки Гетьманщини та Слобожанщини також поволі втрачали свою військову вагу порівняно з російською регулярною армією. Російське командування залучало їх переважно до допоміжних ролей, як-от будувати та

стерегти Українську укріплену лінію на межі з Кримським ханством. Час від часу козаки брали участь і у військових походах разом з російським військом — наприклад, слобожанські чугуївські козаки відзначилися в Семилітній війні проти Пруссії.

Коли на чолі Російської імперії стала Катерина II, почався планомірний наступ на автономію українських земель. У 1764 р. було скасовано гетьманство. Улітку наступного року ліквідовано козацьке самоврядування на Слобожанщині та скасовано слобідські козацькі полки. Замість них було створено регулярні Харківський уланський,

Рядовий Єлисаветградського пікінерного полку 1764—1776 рр., гравюра з книги «Историческое описание одежды и вооружения российских войск», Висковатов А. В. (1841—1862)

Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Слобідських козаків було позбавлено козацьких привілеїв і перетворено на «військових обивателів», а козацьку старшину зрівняно з російським дворянством.

Тоді ж почався процес ліквідації козацького війська Гетьманщини: в 1764 р. з частини козаків Миргородського і Полтавського полків та з сербів — військових поселенців колишньої Нової Сербії і колишньої Слов'яносербії (що ввійшли до новоствореної Новоросійської губернії) було сформовано Єлисаветградський (22 березня (2 квітня)), Дніпровський, Донецький і Луганський (9 (20) червня) пікінерські полки. Їхнім завданням був захист Новоросійської губернії від татарських нападів. До Луганського полку також було влино бахмутських козаків.

За організацією пікінери були схожі на ліквідовані пандурські гусарські іррегулярні полки, хіба що з менш колоритним одностроєм: вояки носили високі шапки, куртки-угорки та чакчири (рейтузи), прикрашені шнуром. Пізніше, у 1776 р., пікінери отримали однострій, схожий на козацький: черкески, напівкаптани та шаровари (офіцерський однострій нагадував звичайний армійський). У пікінерському полку чверть вояків були пішими, озброєними рушницями й кортиками, а решта була кінною, з піками (звідси й назва), шаблями та карабінами. Крім військової служби, пікінери як поселенці

мали сплачувати податки зі своєї господарської діяльності, забезпечувати постійно регулярного війська, давати для царської армії підводи, коней, фураж, провіант. З початком війни проти Османської імперії життя поселенців ускладнилося настільки, що частина пікінерів повстала.

На початку 1769 року відмовилися відбувати військову службу пікінери Царичанської роти Донецького полку, а в жовтні того ж року в містечку Сокильці Дніпровського полку (тепер с. Правобережна Сокилка Кобеляцького району Полтавської області) почалося відкрите повстання недавніх козаків. Воно поширилося на містечка Нехворощу, Царичанку, Ордик, Китайгород, Маячку Донецького полку. Кількасот пікінерів перейшли через ріку Оріль на землі Запорізької Січі, де отримали поміч від запорожців і якийсь час чинили опір російським військам, посланим для придушення повстання. На початку 1770 р. повстання згасло, його керівники були засуджені на биття батогами та заслання на вічні каторжні роботи.

Після придушення повстання Донецький пікінерський полк був посланий на війну проти Кримського ханства і відзначився того ж року в боях під Перекопом, форсуванні Сивашу, здобутті міста Кафи (тепер Феодосія) і в боях у Криму в 1771 р.

Допомога запорожців повсталим пікінерам не пройшла непоміченою царським урядом, особливо з огляду на ту небезпеку, на яку наразила режим імперії селянська війна під проводом Пугачова. По закінченні війни з турками було прийнято рішення покінчити з Запоріжжям. Загін російської регулярної армії під орудою генерала Текелі на початку літа 1775 р. вступив на землі запорожців і взяв Січ в облогу. Січова рада разом із кошовим отаманом Петром Калнишевським вирішила не чинити опору, і 16 (27) червня 1775 р. російське військо зайняло Січ. Частина запорожців утекла на землі Османської імперії, а з решти козаків 24 грудня 1776 р. (6 січня 1777 р.) було створено Полтавський і Херсонський пікінерські полки. Тоді ж Донецький полк отримав нову назву Катеринославський.

Пістолети ударно-крем'яні (пара). XVIII ст. Туреччина.

Перетворені на пікінерів козаки були позбавлені козацьких привілеїв і зобов'язані відбувати військову службу, сплачувати податки, виконувати державні повинності.

На початку 1780-х років царський уряд остаточно ліквідував рештки козацької автономії. Полковий і сотенний устрій поступився намісництвам, таким самим, як і на решті території Російської імперії. Козацькі полки було ліквідовано. Козаки почали фактично зливатися з державними селянами, тоді як видана в 1785 р. жалувана грамота дворянству зрівняла українську старшину в правах із російським дворянством, а за два роки до того на територію Лівобережної України було поширено кріпацтво.

Першими з гетьманських козацьких полків були ліквідовані компанійські Київський, Сіверський і Чернігівський полки. 1 (12) травня 1779 р. їх було перетворено на шестиескадронні легкокінні полки. 28 червня (9 липня) 1783 р. були утворені нові легкокінні полки з колишніх пікінерських, гусарських і козацьких: Маріупольський (із луганських і полтавських пікінерів), Павлоградський (із дніпровських і катеринославських), Олександрійський (із Македонського і Далматського гусарських полків), Єлисаветградський (із херсонських і єлисаветградських пікінерів), Костянтиноградський (з Іллірійського і Волоського гусарських полків), Ольвіопольський (із Сербського і Болгарського гусарських полків), Херсонський (із угорських і молдавських гусарів), Таврійський (зі Слов'янського гусарського полку) і Полтавський (із Малоросійського та Полтавського козацьких полків). 26 лютого 1784 р. 7 гусарських полків із колишніх слобідських козацьких полків (Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський, Ізюмський, Воронізький і Український) також було перетворено на легкокінні. Однострій цих полків був схожий на однострій карабінерів: синя суконна куртка з червоним коміром, обшлагами й лацканами, червоні шаровари та каски. Легкі кіннотники були озброєні шаблями, карабінами й пістолетами. Комплектувалися полки виключно уродженцями українських земель, термін служби був 15 років.

Реорганізація цих українських полків тривала постійно. 9 (20) лютого 1784 р. Київський, Сіверський і Чернігівський полки було перейменовано на карабінерні. 25 січня (5 лютого) 1788 р. в усіх полках було створено команди кінних егерів, по 65 вояків кожна. Наступного року, 21 вересня (2 жовтня) 1789 р., з них створили новий Єлисаветградський кінно-егерський полк. У кінці правління Катерини II та на початку правління Павла I легкокінні полки були перетворені на гусарські, за винятком Харківського, що став кірасирським полком, та розформованих на укомплектування Полтавського, Херсонського, Острогозького й Українського легкокінних полків.

Після знищення Січі та перетворення козацьких полків на регулярну кінноту царський уряд усе ж таки відчув, що козацтво залишається йому потрібним на нових землях. Тому почалась організація нових козацьких військ, частково з запорожців, що залишились у Російській імперії, частково з інших поселенців на причорноморських землях.

Ще до знищення Січі, у 1769 р., генерал О. О. Прозоровський сформував для участі у війні проти Османської імперії козацький полк із козаків, а також із християн з Османської імперії («арнаутів»), що перейшли під час війни на бік Росії. Після закінчення війни козаків полку було поселено на прикордонних землях по Південному Бугу. У 1785—1786 рр. за наказом князя Г. О. Потьомкіна козаків було організовано в два полки, через два роки злиті знову в один полк у складі новоутвореного Катеринославського козацького війська. Бузький козацький полк у складі 1500 вояків під командуванням полковника П. М. Скаржинського, а потім — підполковника О. П. Орлова брав участь у новій війні з турками в 1787—1791 рр. і відзначився в битвах під Очаковом, Бендерами, Акерманом, Кілією та Ізмаїлом. Після початку правління Павла I Катеринославське військо було ліквідовано, а козаків перетворено на державних селян, але в 1803 р. царський уряд відновив Бузьке козацьке військо в складі трьох п'яти-

Остання рада на Січі. Картина В. Ковальова. Середина XIX ст. Віктор Васильович Ковальов (1822—1894) — знайомий Тараса Шевченка, був викладачем малювання в Полтаві й Одесі.

тенних полків, формально з балканських християн, але фактично з утеклих кріпаків з українських земель, що поверталися з Османської імперії як «чужинці». У 1803 р. налічувалося 6383 бузьких козаків, а 1811 року — вже 9448. Бузькі козаки брали участь у війнах 1806—1812 рр. з Османською імперією і 1812—1814 рр. із Францією. У 1816 р. Перший полк бузьких козаків отримав як визнання його подвигів у війні з французами прапор-відзнаку, але вже наступного року Бузьке козацьке військо було остаточно ліквідовано, а козаків перетворено на військових поселенців Бузької та Української уланських дивізій. Улітку 1817 р. козаки повстали, протестуючи проти такої зміни. 28 липня

1817 року сталася перша сутичка з військами, але у вересні повстання було придушене. 64 козаків було засуджено до страти, замінені покаранням шпіцрутенами і відданим у солдати.

Ще одне козацьке військо було організоване з колишніх запорожців у зв'язку з наближенням нової війни з Османською імперією (1787—1791 рр.). 22 січня (2 лютого) 1788 р. вийшов імператорський указ про заснування «Війська вірних козаків». Призначено колишнього запорозького старшину С. Білого, підполковника російського війська, кошовим отаманом. У Війську вірних козаків було запроваджено запорізьку номенклатуру посад, поділ на курені, традиційний одяг. Того ж 1788 р. нове військо було перейменовано на Чорноморське. Козаки відзначилися в боях із турками (у тому числі в захопленні острова Березань та фортеці Очаків), а по війні заснували кілька селищ між Бугом і Дністром. Проте вже у 1792 р. козаків було переселено на Чорноморську кордонну лінію по правому (північному) берегу Кубані.

KOMSA
2016

Козак Першого османського козацького полку, 1854 р.

Під час Кримської війни в армії Османської імперії було створено три козацьких полки, але українці були лише в 1-му козацькому полку, створеному Михайлом Чайковським (Садиком-пашею). Крім українців, у полку служили болгары, а також багато польських емігрантів, ветеранів війни 1830—1831 рр. з Росією.

У полку мало бути 1000 піхотинців і 1600 кіннотників. На реконструкції зображено кінного козака. Однострій для полку нібито розробив сам Садик-паша; за його ідеєю, однострій мав поєднувати елементи польського шляхетського і козацького костюмів.

Козак одягнений у кунтуш синього кольору з відкидними рукавами. Полкові музиканти носили кунтуші червоного кольору, а у рядових козаків з червоної тканини були лише рукави та підкладка кунтуша. Тканина кунтуша була пофарбована неякісними фарбниками, так що через деякий час під сонцем колір вигорів і перетворювався на брудно-брунатний. Відкидні рукави прикрашалися маленькими гудзиками з білого металу, нашитими групами по три. Кунтуш підперезували поясом — у більшості козаків він був з вибіленої шкіри, в офіцерів — зі срібної ниті.

На голові в козака циліндрична шапка з овечого хутра із червоним ковпаком, прикрашена срібним шнуром і китицями.

На шапці — османська емблема у вигляді півмісяця й зірки. На ногах у козака полотняні широкі штани та шкіряні чоботи з острогами.

Козацький полк було створено завдяки фінансовій допомозі Великої Британії й Франції. Озброєння для полку також було привезене з цих країн (частково подароване особисто французьким імператором Наполеоном III).

Цей козак озброєний британською кавалерійською пікою й шаблею. Піка зразка 1840 р. довжиною 275 см, з коротким вузьким вістря. Шабля зразка 1853 р. (у британській армії прийнята як універсальна зброя і для важкої, і для легкої кавалерії), довжиною 90 см, невеликої кривизни, добре пристосована і для рубального, і для колольного удару. Руків'я обтягнуте шкірою. Важкі металеві піхви причеплені до пояса двома ремнями; вони могли вживатися в бою для додаткового парирования ударів ворога.

На той час їх було десь 25 тисяч, а в наступні десятиліття Чорноморське козацтво поповнювалось організованими царським урядом переселеннями колишніх козаків із Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній. У війську підтримувалися традиції Запоріжжя: чорноморські курені носили імена куренів Запорізької Січі. Основним завданням чорноморських козаків була охорона Чорноморської лінії, а після 1820 року, з посиленням експансії Російської імперії на Кавказ, — походи за Кубань, але козаки брали участь і майже в усіх інших війнах імперії, починаючи з придушення повстання Костюшка в 1794 р. (чорноморці штурмували передмістя Варшави Прагу) аж до Першої світової війни. У 1860 р. Чорноморське козацьке військо було об'єднане з частиною Кавказького лінійного козацького війська і перейменоване на Кубанське козацьке військо. У кінці XIX століття його дієва кількість була майже 100 тисяч у 33 кінних полках та 14 пластунських батальйонах.

Кілька тисяч запорожців, які після знищення Січі перейшли на турецьку територію, в околиці Очакова й Аккермана, у 1778 р. отримали османське підданство й утворили новий кіш над Юріївським рукавом гирла Дунаю, «Задунайську Січ». Задунайська Січ зберегла внутрішній устрій Запорізької Січі, з козацькою радою, на якій обирали старшину, з кошовим отаманом на чолі та 38 куренями.

Козаки відбували службу на кордонах Османської імперії, беручи участь у походах турецького війська проти повсталих християн — султанських підданих. Особливо великих зусиль задунайцям довелося докласти, воюючи проти повсталих греків. Із запорожців, що тікали від турецької служби в Російську імперію, царський уряд уже в 1807 році утворив Дунайське козацьке військо (перейменоване в 1856 р. в Новоросійське, а ще через десять років скасоване).

Коли у 1828 р. почалася чергова війна між Османською і Російською імперіями, задунайці мали виступити разом із турецьким військом проти Росії. 18 (30) травня 1828 р. 1500 козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом

Нестройовий і обер-офіцер Донецького пікінерного полку 1764—1776 рр., гравюра з книги «Историческое описание одежды и вооружения российских войск», Висковатов А. В. (1841—1862)

Й. Гладким на 42 човнах приєдналися в Ізмаїлі до російської армії та допомогли їй переправитися через Дунай. З цих козаків було сформовано Дунайський козацький полк, що особливо відзначився в боях за здобуття турецької фортеці Ісакчі. З решти козаків-задунайців, яким кошовий не довіряв своїх намірів перейти на бік Росії, він сформував окремий полк та відрядив його до фортеці Сілістрії. Турки жорстоко розправилися з цими козаками, зруйнували Задунайську Січ, а задунайське військо ліквідували. Після закінчення війни царський уряд оселив задунайців Гладкого на Азовському узбережжі

між Маріуполем і Бердянськом, сформувавши з них Азовське козацьке військо. Азовці мали охороняти східне узбережжя Азовського моря. У 1862—1864 рр. тисяча сімей козаків переселилася на Кубань, долучившись до Кубанського війська. Імператорським указом від 11 (23) жовтня 1865 р. Азовське військо було ліквідовано. Козаки стали селянами, козацька старшина дістала дворянство, а регалії, зброю, навчальну флотилію було передано Кубанському козацькому війську.

Як бачимо, хоч Російська імперія й знищила козаччину на Слобожанщині, Гетьманщині та Запоріжжі, про давнє запорозьке військо пам'ятав як наш народ, так і царський уряд. Окрім вищезгаданих кількох разів відновлень козацтва, царський уряд іще кілька разів звертався до цього джерела військової сили. Під час війни з Наполеоном у 1812 р. було створено Українське козацьке військо з 4 полків із жителів Київської та Подільської губерній, а також 15 козацьких полків у Чернігівській та Полтавській губерніях. Але по закінченні війни ці полки було або перетворено на регулярні уланські, або розформовано. Під час Польського повстання 1830—1831 рр. у цих двох губерніях було знову сформовано 8 козацьких полків. Там же 6 полків було створено в Кримську війну 1853—1856 рр. Нарешті, в тих же губерніях було створено 3 кінні козацькі полки під час Польського повстання 1863—1864 рр. Але в усіх випадках після того, як небезпека минала, полки було ліквідовано. Більш детально про цих козаків, а також про запорізьких козаків Садику-паші (Михайла Чайковського), зібраних в Османській імперії під час Кримської війни, йтиметься далі.

Українські вояки у війську і війнах кінця XVIII — початку XIX ст.

На початку періоду, який розглядається в цьому розділі, у європейських війнах царювала лінійна тактика. Вона досягла свого найвищого рівня

Обер-офіцер і козак Полтавського ополчення 1812 р., гравюра з книги «Историческое описание одежды и вооружения российских войск», Висковатов А. В. (1841—1862)

у війнах прусського короля Фрідріха II проти імперії Габсбургів та її союзників. Після того як на початку XVIII століття вся піхота була озброєна рушницями з удосконаленим кременевим замком та багнетом, військо на полі бою шикувалось у довгі лінії, двома чи трьома ешелонами, кожен глибиною в три шеренги. Так можна було максимізувати силу вогню піхотної лави. Скорострільність рушниць була низькою, не більш ніж три постріли на хвилину. Результативний вогонь по супротивнику можна було вести з дистанції десь у 150 м, але для більшої влучності треба було підійти на відстань удвічі або й утричі меншу. Перевагу здобувала та сторона, яка могла за той самий час видати більше пострілів, тому велику увагу приділяли тренуванню

Вершина лінійного бойового порядку: армія короля Пруссії Фрідріха II. Картина Карла Рехлінга (1855—1920) «Атака батальйону потсдамських гвардійських гренадерів у битві під Гогенфрідебергом 1745 р.»

Сумка патронна. XVII—XVIII ст. Польща

солдатів із метою довести до автоматизму доволі довгий і складний процес заряджання рушниці, а також привчити солдатів до рівномірного руху в довгих лініях без ламання шиккування. Також важливою була стійкість солдатів під вогнем.

Керувати й командувати веденням бою в лінійному шикуванні було надзвичайно важко, передусім через густий дим від пострілів. Солдати через дим не були в змозі бачити сигнали, а часто навіть не бачили, що роблять їхні сусіди по бойовому порядку. Якщо перші залпи ще можна було якось контролювати, то чим довше йшов вогневий бій, тим менш керованим ставав рушничний вогонь.

Слабким місцем такого шиккування були його фланги. Їх захищали загони кавалерії, яка в цей період надавала перевагу атакам холодною зброєю, хоча мала на озброєнні й вогнепальну (пістолети й карабіни). Незадовго перед тим у європейських арміях з'явилися і почали

Прапор 2-го батальйону 1-го полку Полтавського ополчення, 1812 р.

зростати загони легкої кавалерії, такі як гусари, чия роллю була розвідка, наскоки на лінії комунікацій та рейди в тил ворога. Лінії комунікацій та склади військових запасів («магазини») були важливими цілями, бо від них залежало постачання армій під час кампаній: армії намагалися не віддалятися більш ніж на 5 днів маршу від тилових баз, що регулярно посилали до польової армії колони возів із провіантом та всім необхідним.

Як годилося добі Просвітництва, науковий підхід до військової справи привів до великого прогресу в конструкції та використанні артилерії, тож гармати відігравали все більшу роль на полі бою. Їх ставили десь за сто кроків попереду піхотних ліній, щоб вони мали ширше поле обстрілу та могли досягти більш віддалених цілей. Коли піхота починала атаку, гармати відкочували назад до лінії. Для більшої маневреності було впроваджено кінну артилерію, що могла підтримувати вогнем атаки кавалерії.

До війська тогочасні монархії набирали або добровольців-найманців (часто не розбираючи, чи є вони їхніми підданими), або рекрутів із власних нижчих верств, особливо з селян-кріпаків. У війську Габсбурзької імперії, у якій із 1772 року опинилася й Галичина («Королівство Галичини й Лодомерії»), добровольці йшли служити найчастіше на термін у 7 років. Рекрутів

Фельдмаршал князь Варшавський, граф Іван Федорович Паскевич-Ериванський (1782—1856). Гравюра Тараса Шевченка із серії «Російські фельдмаршали»

Штурм Варшави у вересні 1831 р. був zenітом полководчої кар'єри фельдмаршала Паскевича. На картині Богдана Віллевальде (1819—1903) «Атака лейб-гусарів під Варшавою» фельдмаршал, ясна річ, попереду на білому коні

набирали на довічну службу, але не з усієї імперії — Угорське королівство та італійські воло-

діння не знали рекрутських наборів. Найкращими вояками вважалися німці з Верхньої Австрії («хорообрі, працьовиті, розумні та покладисті на вдачу»), а «тупих, лінивих і п'яних» галичан попервах розподіляли по різних полках, не довіряючи лояльності цих нових підданих. Але в 1802 році Галичина дала габсбурзькій армії 54 тисячі бійців, як поляків, так і русинів (українців).

Російська імперія впровадила на землях України систему рекрутських наборів із 1797 р. У рекрути брали селян, козаків, міську бідноту, здорових чоловіків віком від 18 до 40 років. Купці звільнялися від рекрутчини, вносячи за кожного рекрута податок 50 карбованців. Сини багатих селян зазвичай наймали за гроші замість себе заступника.

Рекрути з українських губерній складали майже третину регулярної російської армії у кампанії 1812 р. Олександр Авер'янов (нар. 1950) «Князь Багратіон у Бородинській битві. Остання контратака»

Рекрути з лівобережних козаків і військових обивателів (колишніх козаків) служили в армії 15 років, інші — 25 років. Необхідну кількість рекрутів розраховували з кількості «душ» у податкових реєстрах, вона могла коливатися від двох рекрутів на 500 душ у мирний час до одного на 20 душ у час війни. У якісь роки набору могло не бути взагалі, але під час війни 1812 року було проведено три рекрутські набори. Нерідко віддавання в солдати поміщики використовували як покарання для своїх селян. Умови життя і служби рекрутів були нелегкими, дезертирство суворо каралося.

Російська імперія також час від часу проголошувала набір «ополчення» на додачу до звичайних рекрутських наборів, коли мала проблеми з людською силою. У листопаді 1806 р., наприклад, коли Росія одночасно вела війну з Францією, Персією та Османською імперією, було оголошено набір так званої міліції, або земського ополчення, в 31 губернії. В Україні цей набір мали вести в Чернігівській, Полтавській, Харківській, Київській, Херсонській і Катеринославській губерніях, кожна з яких повин-

Влітку 1792 р. під Зеленцями на Волині польська армія (Українська та Волинсько-Подільська дивізії) під проводом князя Юзефа Понятовського дала відсіч російському війську. Картина Олександра Орловського (1777—1832) «Битва під Зеленцями»

на була виставити по кілька тисяч селян-кріпаків. Близько 9 тисяч київських селян-ополченців було послано в молдавську армію проти турків. Ідучи на фронт, вони сподівалися, що їх за військову службу звільнять від кріпосної залежності й переведуть у козацький стан — пам'ять про козацтво ще була живою в Україні. Коли стало відомо, що й після війни їх лишать на солдатській службі, у листопаді 1807 р. в ополченні вибухнули заколоти, які придушили військовою силою.

У 1810-х роках у Російській імперії було проведено експеримент з улаштуванням так званих «військових поселень», що поширився й на українські землі. Державних селян переводили в стан військових поселенців, з тим щоб вони,

продовжуючи займатися рільництвом, також змалку проходили військову підготовку і, таким чином, забезпечували імперії значний резерв без великих видатків скарбниці. Під кінець царювання Олександра I в Слобідській Україні, Харківській та Катеринославській губерніях було створено 20 кавалерійських полків військових поселенців. Але такий подвійний тягар викликав сильні заворушення: уже згадане повстання бузьких військових поселенців 1817 р., повстання поселенців у Базалії того ж року і наступного, у Чугуєві 1819 р. та в Шебелинці 1829 р. Військові поселення не виконали завдання створити резервну військову силу, принесли скарбниці великі збитки, і в 1840-х роках їх було ліквідовано.

Офіцерів в арміях «старого режиму» набирали переважно зі шляхетського стану (у тому числі на Лівобережній Україні — з колишньої козацької старшини). Більшість була з дрібної шляхти. У габсбурзькій армії молоді майбутні офіцери спершу проходили навчання як кадети в полку протягом року, після чого отримували перше офіцерське звання. Молоді люди з аристократичних родин найчастіше відразу отримували офіцерське звання і далі швидко просувалися по службі, виходячи на командні позиції. Траплялися офіцери і з солдатів та унтер-офіцерів, але переважно на посадах військових чиновників. У російському війську армійські офіцери також були з дрібних дворян; теоретично вони мали починати службу унтер-офіцерами та набиратися досвіду, але більшість проходила цей етап заочно і мала дуже обмежений командний досвід. Можливості кар'єрного зростання також були обмежені, бо вищі позиції були зайняті представниками аристократії. Один із австрійських офіцерів вважав, що «вони абсолютно нездатні ні до чого, що хоч якось стосується маневру, в цьому плані один французький солдат важить більше, ніж усе російське військо разом узятє. Росіяни доволі відважні в бою, але що з тої відваги, як вони не знають, як і до чого її застосувати».

Прикладом війни цієї епохи може бути війна 1792 року між Російською імперією і Польщею. Як

часто бувало і до того, і після, українці воювали по обидва боки фронту. У польських Українській та Волинсько-Подільській дивізіях, що разом із резервним корпусом складали коронну армію на українських землях Польського королівства, служило достатньо місцевих жителів. З російського ж боку у війні брали участь військові частини, на які були під час попередніх двох чи трьох десятиліть перетворені українські козацькі полки.

Опис бойових порядків російської армії в битві під Дубенкою (на західному березі Бугу, на Грубешівщині) 7 (18) липня 1792 року виглядає як перелік колишніх козацьких полків разом із регулярними полками, що були розташовані в колишній Гетьманщині: Ольвіопольський гусарський полк, Сіверський, Ніжинський, Київський карабінерні полки, Єлисаветградський, Харківський, Охтирський кінноегерські полки, Чернігівський мушкетерський полк, Катеринославський егерський полк, Київський гренадерський полк, Малоросійський козацький полк — полки з російської України складали більшість російського війська під Дубенкою.

Супротивники вишикувалися у лінії, причому поляки, які оборонялися (значно меншими силами — 6 тисяч проти 20 російських тисяч) під командою генерала Костюшка, прикрили свій фронт, що тягнувся від Бугу до австрійського кордону, артилерійськими редутами та піхотними шанцями. Більша російська армія вишикувалась у кілька ешелонів піхотних ліній, із кіннотою на своєму лівому фланзі.

Після артилерійської дуелі російська піхота пішла в наступ, прагнучи примусити польську піхоту відступити чи навіть вдатися до втечі. Після того як три спроби атаки не вдалися, російський командувач Каховський спробував обійти польські позиції полком єлисаветградських кінних егерів. Після початкового успіху атака єлисаветградців захлинулася із значними втратами, було вбито командира полку полковника Пальменбаха. Але нова атака на польський центр, на чолі якої були три батальйони київських гренадерів, змусила поляків відступити, залишивши артилерію. Через тиждень Поль-

ща капітулювала, а через три роки після ще одного поділу припинила своє існування.

Тим часом на іншому кінці Європи відбувалися події, що призвели до струсу у світовій історії, а також у військовій справі. Французька революція набирала все більш радикального характеру і зрештою того ж 1792 р. призвела до війни Франції з коаліцією європейських монархій. Стара королівська армія просто не мала достатньої кількості солдатів, щоб протистояти багатьом супротивникам, і керівництво Франції знайшло вихід у загальному військовому обов'язкові, коли кожен здоровий чоловік мав вступити до лав нового народного війська для захисту революції.

Армія революційної Франції не мала можливості витрачати час на довгу муштру своїх новонабраних вояків, тому її генерали протиставили австрійським, пруським та британським лініям піхоти поєднання добірних стрільців у розсипному шикуванні з глибоко ешелонованими піхотними батальйонними колонами. Піхотні колони мали більшу маневреність та силу удару порівняно з тонкими шеренгами їхніх супротивників, до того ж у них могли йти набагато гірше підготовані солдати. Нарешті, французьке військо відкинуло магазинну систему постачання на користь постачання з теренів, через які воно

Картина Войцеха Коссака (1857—1942) «Князь Юзеф Понятовський на Рашинській греблі 19 квітня 1809 р.». Насправді у складі австрійського корпусу Фердинанда д'Есте у битві під Рашином гренадерів (у хутряних шапках) не було.

проходило. Коли французи почали здобувати перемоги одну за одною (особливо коли на чолі французького війська став Наполеон Бонапарт, який у 1804 році проголосив себе імператором), їхні супротивники також почали копіювати їхню тактику. Це також стосувалося й поділу армії на армійські корпуси, фактично міні-армії зі своєю піхотою, кавалерією та артилерією, що могли виконувати власні завдання власними силами.

В австрійському війську перший раунд реформ провів найкращий тогочасний полководець імперії Габсбургів, рідний брат імператора ерцгерцог Карл. Після поразки у війні 1805 року він поглибив реформи в 1806—1808 рр. Нову війну з Францією в 1809 р. знову було програно, але перемога далася Наполеонові набагато важче.

У тій війні на боці Наполеона виступила Російська імперія (отримавши за це на кілька років Тернопіль), а також викроєне в 1807 р.

з Пруссії Варшавське герцогство, з якого польські патріоти сподівалися відродити польську державу. У 1809 р. кордон його з Австрійською імперією проходив неподалік Варшави, тож із початком війни на цьому театрі австрійський корпус Фердинанда д'Есте, у складі якого були піхотні полки 24-й (рекрутувався переважно з Бережан), 30-й (зі Львова) та 41-й (із Чорткова та Коломиї), де служило багато українців, завдав удару в напрямку Варшави. 33-тисячному корпусу протистояло 15-тисячне польське військо, яке 17 квітня 1809 р. під містечком Рашин трохи на південь від Варшави дало бій австрійцям. Поляки компенсували чисельну перевагу супротивника сильною оборонною позицією, що спиралася на болотисту долину невеликої річки. Старі розтягнуті лінії в цьому випадку не дали б можливості австрійцям сподіватися на успіх, але їхня армія також уже воювала батальйонними колонами за французьким зразком. Бригада з 30-го й 41-го полків була в гущавині битви, вибиваючи поляків із їхніх позицій, незважаючи на затятий опір. Хоча польське військо не було розгромлене, воно залишило поле бою й відступило з Варшави.

У російській армії реформи за французьким зразком впроваджував з 1810 р. військовий міністр Барклай де Толлі. Але офіційна згадка в російських військових уставах про розсипне шиккування стрільців з'явилася лише у 1818 р.

Улітку 1812 р. почалася війна Російської імперії з Наполеоном. Армія Наполеона набагато переважала російську, тож імператор Олександр I мусив вдатися до відчайдушних заходів з мобілізації своїх підданих. Ще до початку війни було згадано про козацькі традиції: імператорський указ про набір добровольців до козацьких полків на українських землях було видано 5 (17) червня 1812 р., за тиждень до переходу армії Наполеона через Німан, що відмежовував Російську імперію від Варшавського герцогства. Правий фланг наполеонівської армії складав австрійський корпус, що тепер воював разом із Наполеоном проти союзників Наполео-

на у війні 1809 року (до речі, у цій кампанії брали участь два батальйони вищезгаданого чортківського 41-го полку). Польська шляхта Волині й Правобережної України підтримала Наполеона, сподіваючись на відновлення Польщі в її кордонах до поділу, і кілька шляхетських кінних загонів узяло участь у боях проти російської армії.

Тим часом по російський бік фронту на Київщині й Поділлі було створено Українську кінно-козацьку дивізію під командою графа де Вітта з двох двополкових бригад. Козацькі полки мали по 8 сотень зі 150 козаків. Усього дивізія мала 4800 козаків, набраних із селян, міщан і ремісників. Замість відведених для формування дивізії двох місяців її утворили за 40 днів. Після недовгого навчання дивізія влилася до Третьої російської армії генерала Тормасова та взяла участь у боях на Волині. Крім того, було створено загони «лісових козаків» у Київській, Подільській, Волинській губерніях та недавно приєднаній від Австрії Тернопільській окрузі, а також ескадрон херсонських козаків поміщика Скаржинського — разом іще близько 1000 вершників. Лісові козаки часто діяли в складі партизанських загонів у тилах французької армії.

На Лівобережній Україні планувалося сформувати вісім козацьких полків, а вдалося створити одинадцять на Полтавщині й шість на Чернігівщині. Один із полтавських полків (5-й) був організований автором «Енеїди» І. Котляревським у Горошині Хорольського повіту Полтавської губернії. Усього в лівобережних полках було 18 тисяч козаків.

Окрім козацьких полків, на Лівобережжі також формувалося земське ополчення, згідно з указом імператора Олександра від 6 (18) липня 1812 р. Кріпаків набирали до нього за згодою поміщиків, а інші верстви могли йти добровільно. 26 тисяч ратників Чернігівського ополчення утворили 8 кінно-козацьких полків, 16 тисяч полтавських ополченців — 7 кінно-козацьких (6500 козаків) і 4 піші козацькі полки. Організовані в чотири бригади, ці полки вирушили в похід 1 листопада 1812 р.

Козаки та ополченці українських губерній узяли участь у боях завершального етапу війни 1812 року. Українська кінно-козацька дивізія в складі армії адмірала Чичагова билася на річці Березина коло Борисова в листопаді 1812 року у спробі взяти в кільце армію Наполеона, яка відступала. Слобідські козацькі полки воювали під Красним. Інші козацькі полки діяли на Волині проти австрійців і саксонців, а влітку й восени 1813 року облягали фортецю Замостя, крім кількох кінних і піших чернігівських та полтавських полків, що разом із Кінно-козацькою дивізією билася в кампанії 1813 року під Люценом і Бауценом, у «битві народів» під Ляйпцігом, а в кампанії 1814 року — під Лаоном і навіть дійшли до Парижа.

У кінці 1814 року всі українські козацькі полки повернулися додому. Ополченські полки було розформовано відразу, причому сподівання селян-ополченців на звільнення від кріпацтва було перекреслено. Лівобережні кінно-козацькі полки було розформовано через два роки. Невдоволені перспективою повернення до кріпацького стану, колишні козаки масово переселялися на Кубань. Кінно-козацька дивізія була перетворена на регулярну уланську дивізію, Вознесенський і Бузький полки якої проіснували до 1917 року.

Але українські вояки брали участь у війні 1812 року не лише в складі козацьких частин. Рекрути з українських губерній складали майже третину регулярної російської армії. Особливо багато українців було в кавалерії. У найбільшій битві кампанії 1812 року під Бородином (на річці Москва) 26 серпня (7 вересня) билася Київський і Чернігівський драгунські полки, Таврійський і Волинський піхотні полки (втративши 80 відсотків свого складу); Новоросійський і Харківський драгунські, Охтирський та Ізюмський гусарські, Глухівський, Катеринославський і Малоросійський кірасирські полки захищали Шевардинський редут напередодні Бородинського бою; Сумський і Маріупольський гусарські полки захищали Семенівську позицію російської армії. Українці служили й в інших

полках, наприклад, герой Бородинської і В'яземської битв Іван Гальченко, колишній кріпак із Радомишльського повіту, воював у лейб-гвардії Семенівському полку, а рядовий Старостенко, що захопив французький прапор під час штурму Вереї у вересні 1812 р., служив у Вільманстрандському мушкетерському полку.

Говорячи про Бородинську битву, не можна не згадати про найвидатнішого російського полководця імперської доби українського походження, князя Варшавського, графа Івана Федоровича Паскевича-Ериванського, єдиного в історії повного лицаря орденів Святого Володимира і Святого Георгія (а повних лицарів Святого Георгія взагалі було лише четверо). Під Бородином він на чолі своєї 26-ї дивізії захищав Курганну батарею («батарею Раєвського»), кілька разів особисто стававши на чолі атак на багнети. Він народився в Полтаві у 1782 р. у родині козацької старшини. Військову службу розпочав у 1800 р. поручником лейб-гвардії Преображенського полку і до війни 1812 р. вже мав досвід війни з турками і французами. У війні Російської імперії з Персією у 1828 р. він очолив російську армію, що під його керівництвом захопила Єреван та рушила вглиб Персії, змусивши персидського шаха укласти мир, передавши Єреван до Росії. За цю перемогу Паскевич отримав від імператора Миколи I титул графа Ериванського.

Недовзі розпочалася чергова війна з Османською імперією, де Паскевич командував російською армією на кавказькому театрі військових дій. За свої успіхи він отримав звання генерал-фельдмаршала.

Вершиною військової кар'єри Паскевича стала війна з Польщею 1830—1831 років. На початку війни поляки досягли певних успіхів проти російських військ, спрямованих для придушення повстання. У квітні 1831 року польський корпус генерала Дверницького навіть вирушив на Волинь, розраховуючи на підтримку місцевого населення. Але прибічники відновлення польської влади на Правобережній Україні не встигли вчасно організувати повстання.

2019

Рядовий Українського єгерського полку, 1854 р.

Під час Кримської війни полк носив номер 23, пізніше нумерація піхотних полків зміниться. Цей номер видно на щиті емблеми у вигляді орла на касці солдата. Такі гостроверхі каски (з чорної шкіри із бронзовими деталями та з підкладкою із шкіри та полотна) російська піхота отримала у 1844 р. Конструкцію каски розробив імператор Микола I за мотивами давньоруських шоломів. У 1849 р. було введено дещо змінену модель каски. Чохлів для касок не було запроваджено, тому під час кампаній шкіра каски, потрапивши кілька разів по черзі під дощ та під сонце, коробилася й тріскалася. Солдати надавали перевагу «фуражним шапкам»-безкозиркам. Під час Кримської війни в армійській піхоті каски замінили на циліндричні ківери, але це сталося лише у 1855 році.

Солдат носить довгу шинель із грубого сірого сукна із темно-зеленим коміром. Щоб шинель не завжала під час ходи, її підвертали різними способами — у непідвернутому вигляді вона доходила майже до п'ят. На шинелі сині погони із жовтим номером дивізії, в цьому випадку «12». Сині погони були в першого єгерського полку кожної піхотної дивізії, у другого (для 12-ї дивізії це був Одеський полк) погони були темно-зелені.

Під шинеллю у солдата темно-зелений мундир. Взимку з ним носили темно-зелені суконні штани, а влітку — світлі полотняні. На відміну від піхотних полків, ремені однострою єгерських полків були не білі, а чорні. Солдат не має ранця (із телячої шкіри з шерстю), бо, щоб прискорити марш, полк

залишив їх у Перекопі. Фон малюнка (море й намет британського табору коло Балаклави) натякає на Балаклавську битву у жовтні 1854 р., де солдати Українського єгерського полку штурмували турецькі редуты на горбах уздовж Воронцовської дороги. Солдат саме стоїть на цьому горбі та дивиться на долину, де була атака британської Легкої бригади кавалерії.

Зауважимо, що у 12-й дивізії, окрім Українського й Одеського єгерських полків, були Азовський і Дніпровський піхотні полки, що також брали участь у Балаклавській битві. Дивізія була перекинута в Крим з Дунайського театру війни і повністю не відновилася після втрат.

Солдат озброєний «літтїхським штуцером» зразка 1843 р. (копія британської «брунсвікської гвинтівки» 1836 р., яку виробляли зброярні у місті Льеж (німецькою Літтїх) у Бельгії). Штуцери давали кращим стрільцям у батальйоні; 6 чоловік у кожній роті разом складали «штуцерну команду» із 24 стрільців. Ця гвинтівка мала калібр 7 ліній (17,9 мм), довжину 1,16 м, вагу 4,14 кг, максимальну дальність пострілу 800 м, але ефективну дальність лише 300 м. Куля важила майже 50 г. Капсулі для штуцера зберігаються у маленькому чорному шкіряному підсумку, закріпленому на ремені, що носить через ліве плече. Для рукопашного бою солдат має на боці тесак, який можна примкнути до штуцера як багнет (але стріляти з примкнутим багнетом неможливо). Довжина тесака 67 см разом із руків'ям, довжина гострого з обох боків леза — 56 см, вага — 1 кг.

Воно відбулося лише через місяць після того, як корпус Дверницького після кількох боїв був витіснений російськими військами через кордон з австрійською Галичиною, і швидко зазнало поразки.

Фельдмаршал Паскевич став на чолі російської армії, що мала завданням швидко придушити повстання, у червні 1831 року. Під його командуванням армія виконала глибокий обхідний маневр, обійшовши польське військо, що захищало Варшаву, переправилася через Віслу коло кордону з Пруссією й оточила головні сили поляків у Варшаві. Після важкого, але успішного штурму Варшава капітулювала і повстання швидко згасло. Паскевич отримав від вдячного Миколи I титул князя Варшавського і залишався правителем подоланого «царства Польського» до своєї смерті у 1856 р.

Царський уряд був занепокоєний польським повстанням, особливо загрозою того, що воно пошириться на Правобережну Україну, і знову згадав про українське козацтво. У Чернігівській та Полтавській губерніях знову було створено 8 кінних козацьких полків. Але після придушення повстання ці полки були так само швидко розформовані, як і полки 1812 року.

Говорячи про роль українців у війську початку XIX століття, варто також згадати участь Чернігівського полку в невдалій спробі військового перевороту (повстанні декабристів). Після провалу в грудні 1825 р. спроби офіцерів, членів таємних політичних товариств, збройною силою перешкодити присязі нового (після несподіваної смерті імператора Олександра I) імператора, брата Олександра Миколи I, та після початку арештів членів широкої мережі таємних товариств офіцери «Південного товариства», що діяло в Україні, здійснили спробу підняти повстання серед солдатів частин, розквартированих на Правобережній Україні. За ними пішло лише 6 рот (близько 1000 осіб) Чернігівського полку. Інші полки повстання не підтримали, і воно було придушене вірними новому імператору військовими частинами 3 (15) січня 1826 р. неподалік Білої Церкви.

Парадний фасад російської імператорської армії середини XIX ст., показаний на картині 1848 р. Адольфа Гебенса (1819—1888) «Піс-нярі Лейб-гвардії Семенівського полку»

Українські вояки у війську і війнах середини XIX ст.

Ой сонечко сходило,
Туманами си вкрило;
Канони грали, кровийов розливали,
Аби си не дивило.

Юрій Федькович,
«Під Маджентов»

Ці рядки пера колишнього офіцера 41-го піхотного полку (Коломия—Чортків) цісарсько-королівської армії Юрія Федьковича взяті з його вірша «Під Маджентов». Єдина військова деталь, згадана у вірші, — це гарматний вогонь. Зовсім не дивно, що саме він запам'ятався ветеранові війни Австрії з Францією та Сардинським королівством у 1859 році.

Військова справа європейських країн навіть через кілька десятиліть після смерті Наполеона Бонапарта 1821 року на острові Святої Єлени посеред Атлантики продовжувала бути під впливом його військової майстерності. На полі бою домінували глибокі піхотні колони. Але промислова ре-

волюція почала вносити зміни і в марсові справи. Розвиток техніки спричиняв створення нової зброї. Першою змінилася рушниця, що перед тим залишалася практично незмінною більш як сто років. У 1830-х роках на зміну кременевому замку прийшов ударний капсульний, і відповідно, набагато зменшилася залежність ефективності стрілецької зброї від погоди. Набули поширення гвинтівки. Їхня набагато краща влучність була відома давно, але виготовлення було набагато дорожчим, ніж гладкоствольних рушниць. Коли нова технологія зробила виробництво рушниць дешевшим, з'явилася можливість озброїти ними більший відсоток солдатів у війську. З'явилися перші зразки ефективної казнозарядної стрілецької зброї. Зросла скорострільність, влучність та дальність прицільного пострілу. Удосконалювалась артилерія, її потужність та летальність її снарядів. Але ці зміни ще не спричинили змін у військовій тактиці.

Поява залізниць революціонізувала військову логістику, оскільки стало можливим перекидати

У придушенні революції в Угорщині (1848—1849 рр.) взяли участь обидві імперські армії, де служили солдати з українських земель. Картина Богдана Віллевальде (1819—1903) «Бій під Бистриною в Трансільванії 10 липня 1849 р.» (1881 р., Російський музей, Санкт-Петербург) показує обидва війська: зліва — австрійське, справа — російське.

великі маси людей і коней швидко на великі відстані. Пароплави привели до змін у морських перевезеннях. Нарешті, почала складатися світова телеграфна мережа, що вивело на новий рівень можливість координувати дії великих армій.

Арміями Австрійської та Російської імперій командували полководці, сформовані досвідом наполеонівських війн, і на початку цього періоду вони продовжували здобувати перемоги знайомими їм, випробуваними методами. Так, перемога австрійського фельдмаршала Радецького

«Переможна вилазка турецького гарнізону Силістри», кольорова гравюра періоду Кримської війни

над Сардинським королівством у війні 1848—1849 р. була виборена класичним наполеонівським маневром, і вирішальна битва під Новою мало чим відрізнялася від битв кампаній 1813—1815 років.

Згадана війна була частиною європейської революції 1848—1849 років, повстання націоналістів і лібералів проти абсолютистських монархій. У багатьох частинах Австрійської імперії відбулися збройні виступи проти імператорського уряду, у тому числі у Відні, Празі, Мілані та Венеції (за підтримки Сардинського королівства, що оголосило Австрії війну), в Угорщині,

яка заявила про відновлення незалежності від Габсбургів. Збройні виступи були полегшені тим, що в березні 1848 року імператор пішов на поступки й дозволив організовувати Національну гвардію, щоб та була «обороною конституційного монарха, запорукою конституції й законів, підставою спокою і внутрішнього порядку, сторожем незалежності і цілості держави та відпорою кожного нападу на неї». Гвардія мала являти собою допоміжну збройну силу при армії, і в ній повинні були служити всі громадяни від 19 до 50 років за місцем свого постійного проживання. Гвардія організовувалась у всіх без винятку населених пунктах Австрійської держави з населенням не менш як 1000 чоловік. Національні гвардійці мусили жити на свій кошт або на кошт своїх громад чи органів місцевого самоврядування. Така гвардія була організована

у Львові діячами польської Центральної народної ради. На підставі того ж імператорського указу діячі українського руху, що утворили Головну руську раду, організували українські частини національної гвардії в Стрию, Жовкві, Тернополі, Яворові, Бережанах. Українська гвардія носила відзнаки у вигляді лева, також на прапорах був золотий галицький лев на синьому полі.

Хоча часом здавалося, що влада Габсбургів ось-ось упаде, молодому імператорові Францу Йосифу I вдалося втриматися на престолі не в останню чергу тому, що австрійська армія (на відміну від угорської) зберегла йому вірність, у тому числі полки, де більшість становили українці. У червні 1848 року було придушено повстання в Празі, у жовтні й листопаді — у Відні. Повстання у Львові почалося 1 листопада 1848 р., але вже наступного дня після того, як австрійські війська генерала Гаммерштейна обстріляли з гармат місто, повстанці капітулювали. Гарматний вогонь спалив ратушу, зруйнував університет і ще ряд будинків. Національна гвардія була розпущена, оголошено загальне роззброєння, заборонено союзи і збори та закрито газети.

Ілюстрація з британської газети «The Illustrated London News» 1854 р. показує Садика-пашу за інспекцією своїх козаків на Дунайському театрі воєнних дій

Селяни Галичини залишилися лояльними імператору, не в останню чергу через те, що уряд з 15 травня 1848 року скасував відбування селянами панщини та інших повинностей поміщикам. Українська національна гвардія також

Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський), волинський шляхтич і османський генерал, в однострої Першого козацького османського полку, 1854 р. Літографія періоду Кримської війни

Ілюстрація з британської газети «The Illustrated London News», 1853 р. показує Перший козацький османський полк у кінному строю. Газета називає козаків «донськими» — у полку справді була деяка кількість нащадків донських козаків, що переселилися до Туреччини ще за Петра I

була лояльна урядові, і після поразки Львівського повстання деякі загони навіть брали участь у полюванні на втікачів зі Львова та їхніх арештах. Наприкінці 1848 р. австрійський уряд організував на галицькому Підкарпатті селянську самооборону, що мала на меті не допустити угорських повстанців до Галичини. Селяни охоче йшли до цих загонів, наприклад, станіславська округа виставила більше як 17 тисяч людей.

У війні проти Угорщини брали участь полки цісарської армії, в яких служило багато українців. Наприклад, під час облоги міста Кошиці в 9-му піхотному полку (Стрий) срібною медаллю «За хоробрість» 2 класу були нагороджені

Картина Франца Рубо (1856—1928) «Відбиття бомбардування англо-французького флоту з боку Олександрівської батареї 5 жовтня 1854 р.» показує початок Севастопольської облоги

капрал Михайло Павлишин і єфрейтор Ясь Кузьмишинич, у рапорті були відзначені капрал Василь Курилець, рядові Олекса Кокотайло, Стефан Хомин, Василь Котало, Павло Юречко.

Головна руська рада підтримала імператора проти революційної Угорщини, і Франц Йосиф дозволив організувати батальйон українських стрільців для боротьби з угорцями. На початку травня 1849 р. батальйон із 1410 осіб, набраних по всій Східній Галичині, був створений і приведений у Львів. 6 вересня 1849 р. батальйон вирушив в Угорщину, але йому довелося виконувати там тільки охоронну службу, бо угорська революція була на той час уже придушена за допомогою російських військ, якими командував фельдмаршал Паскевич.

Через п'ять років Паскевич знову, вже востаннє, був призначений командувачем російської армії в новій війні з Османською імперією (Кримська війна 1853—1856 рр.). Російські війська — переважно ті, що базувалися в українських губерніях і отримували поповнення звідти, — у 1853 р. ввійшли до васальних султанові дунайських князівств (Молдавії та Волощини), а після проголошення султаном війни Росії переправилися через Дунай і взяли в облогу фор-

13 (25) жовтня 1854 р. з легкої руки кореспондента лондонської «The Times» з'явилася крилата фраза «тонка червона смуга». Шотландський 93-й полк відбив атаку російської кавалерійської бригади, половину якої склали 8 ескадронів Київського гусарського полку. Щоправда, російська кавалерія відвернула коней набагато далі, ніж показано на картині Роберта Гібба (1845—1920) «Тонка червона смуга» (1881 р., Національний військовий музей, Единбург)

тецю Силістра. Через вороже ставлення Австрії до окупації дунайських князівств Паскевич проводив пасивну кампанію. Під час рекогносціювання Силістри його було контужено гарматним ядром, що послабило здоров'я фельдмаршала і, напевне, прискорило смерть (він помер через два роки). Під тиском Австрії облогу Силістри було знято, і російські війська (серед яких були в тому числі Дніпровський, Азовський, Український та Одеський єгерські полки) евакуювали дунайські князівства.

У воєнних діях на дунайському театрі взяла участь одна досить екзотична військова частина —

Перший козацький османський полк під проводом Мехмеда Садика-паші (Михайла Чайковського). Народжений на Житомирщині в шляхетській родині, Чайковський воював проти Росії під час Польського повстання 1830—1831 рр. у складі Волинського кавалерійського полку, сформованого з польських повстанців Волині й Поділля, а після поразки повстання емігрував до Франції, де почав писати книги про українське козацтво. У 1841 р. Чайковський перебрався до Стамбула, де пробував зацікавити султанський уряд проектами підбурювання повстання проти Російської імперії серед кубанських козаків.

У 1850 р. Чайковський переходить у мусульманську віру, приймає ім'я Мехмеда Садика та стає на військову службу в османській армії в ранзі генерала (паші). З початком війни він організовує козацький полк на султанській службі (але оплачуваний Британією та Францією) з тих козаків Задунайської Січі, що не перейшли до Росії, а залишилися в Османській імперії,

а також із польських емігрантів та добровольців із балканських християн (переважно болгар). У полку було близько 1400 козаків. Більшість офіцерів у ньому була поляками, ветеранами війни 1831 року з Росією. Хоча службовою мовою полку була українська, українці не становили більшості серед його вояків.

Полк узяв участь у боях коло блокованої російським військом Силістри, а під час виведення російських сил із Молдавії та Волоцини першим з османських частин вступив до Бухареста (Садик-паша навіть був деякий час військовим комендантом цього міста). Полк ішов за російськи-

На картині Чарлза Вудвілла (1856—1927) «Атака Легкої бригади» (1897 р., Національний музей армії, Лондон) британським гусарам і драгунам протистоять російські уральські козаки, а також гусари Київського й Інгерманландського полків

ми колонами під час їхнього відступу, аж доки наприкінці 1854 р. не вийшов на кордон по річці Прут. Наступного року османська армія, знову ж таки під тиском Австрії, була виведена з дунайських князівств, разом із нею Перший козацький полк перейшов на південний берег Дунаю до Болгарії, де й був розквартирований до кінця війни, не беручи участі в боях. Чайковський пізніше повернувся в Україну і помер на Чернігівщині у 1886 р.

Про козацькі традиції пам'ятав і російський уряд, що знову, як у 1812 та 1831 рр., створив із жителів Чернігівської та Полтавської губерній 6 кінних козацьких полків. У сусідній Київській губернії чутки про набір до козаків (і про те, що козаки отримують волю від кріпацтва) викликали масовий селянський рух, «Київську козаччину»: з лютого 1855 р. селяни відмовлялися від виконання панщини, почали влаштовувати власні органи самоврядування. Цей рух вдалося придушити лише з застосуванням військ (16 еска-

Фрагмент панорами Франца Рубо (1856—1928) «Оборона Севастополя» (1905 р., Севастополь), що зображує бій на Малаховому кургані 6 червня 1855 р., успішне відбиття штурму Севастополя французами й британцями.

дронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон, дві роти саперів).

У 1863 р. відбулось останнє звернення царського уряду до української пам'яті про козацтво. У Чернігівській та Полтавській губерніях знову було утворено три кінні козацькі полки для боротьби з новим польським повстанням, що спалахнуло того року. І, як і попередніх разів, ці полки було розпущено, тільки-но минулася небезпека.

Хоча Росія й вивела свої війська з дунайських князівств, у війну вже вступили Франція та Британія, що не могли допустити розгрому Османської імперії та посилення Росії. Резервні й запасні батальйони згаданих вище Дніпровського та

Рядовий 58-го піхотного ерцгерцога Стефана Віктора полку, літо 1859 р.

Полк базувався у Станіславові (тепер Івано-Франківськ), в «австрійській» частині Габсбурзької імперії, і тому відносився до «німецьких» полків (в одностроях «німецьких» і «угорських» полків були деякі відмінності). На початку 1850-х років було проведено реформу одностроїв австрійської армії. За імператорським декретом від 30 серпня 1849 р. піхота отримала двобортні туніки (Waffenrock) з білого сукна, а у жовтні наступного року — ківери (чако) нової форми, що дещо звужувалися догори. Висота чако спереду була 17,7 см, ззаду — 15 см. Спереду на чако «німецьких» піхотних полків була бронзова емблема у вигляді імперського двоголового орла та кокарда імперських чорного й золотого кольорів. За давньою традицією, що йшла ще з XVII століття, «німецька» піхота носила на головних уборах дубові гілочки. З 1852 р. гренадери позбулися своїх ведмежих шапок і також перейшли на чако. У поході чако часто накривали чорним чохлам.

Полки різнилися кольором петлиць (Paroli) та гудзиків. У 58-му полку петлиці були чорні, гудзики

(у два ряди по шість) — білого металу. Погони (якими закріплювалися білі шкіряні ремені, на яких носили патронні підсумки та тесаки) були одного кольору з петлицями.

Під час Італійської кампанії 1859 р. піхота в полі замість тунік носила легші полотняні кітелі (зовні подібні до тунік) — одяг для казарми чи для господарчих робіт. Шинелі згортали і носили зверху ранців. Сині штани знизу підвертали так, що було видно чорні гетри, що захищали черевики від бруду й пилюки. Солдат озброєний дульнозарядною гвинтівкою конструкції лейтенанта Йозефа Лоренца зразка 1854 р. (деякі полки не встигли переозброїтися і воювали зі старими гладкоствольними рушницями Августина). Гвинтівка мала калібр 13,7 мм, капсульний замок, довжину 1,35 м (довжина ствола 0,95 м) та важила 4,1 кг. Максимальна ефективна дальність пострілу — 600 м. Гвинтівка випускалася до 1867 р. Зазначимо, що, окрім австрійської армії під час війн 1859 і 1866 років, гвинтівку Лоренца масово використовували обидві сторони під час громадянської війни 1861—1865 років у США.

«Малоросіяне в Севастополі», російська гравюра періоду Кримської війни у стилі народного лубка. Зображені на малюнку пластуни Чорноморського козацького війська (що пізніше стало частиною Кубанського козацтва) брали активну участь у боях на шанцях морської фортеці. Діалог під малюнком не лише сумніву, якою саме мовою розмовляли ці козаки

Одеського полків були одними з перших російських військ, що зустрілися в бою з військовою силою західних союзників султана. 10 (22) квітня 1854 р. вони разом із гарнізоном і портом Одеси були обстріляні франко-британською ескадрою. Але головне протистояння відбулося на Кримському півострові, де була база російського Чорноморського флоту — Севастополь. Наприкінці 1853 р. ескадра Чорноморського флоту в короткому бою знищила турецьку слабшу ескадру коло міста Синоп на південному узбережжі Чорного моря. Синопський бій показав, що дерев'яні кораблі є надзвичайно вразливими для сучасних потужних гармат із «бомбічними» снарядами. В екіпажах кораблів Чорноморського флоту традиційно було багато вихідців із українських губерній.

2 (14) вересня 1854 р. франко-британська армія разом із невеликим турецьким контингентом

том висадилася неподалік Євпаторії. Після перемоги над російською армією на річці Альма союзники підійшли до Севастополя, але не стали штурмувати слабо захищене місто, а обмежилися його блокадою. Це дало можливість російській армії і флоту посилити гарнізон і укріпити місто. Кораблі Чорноморського флоту відійшли в бухти Севастополя, вхід до яких перегородили затоплені старі кораблі. З екіпажів флоту було сформовано 22 батальйони на посилення гарнізону, який зріс із 7 тисяч на початку оборони до 20 тисяч. Зняті з кораблів гармати було встановлено на укріпленнях навколо міста. Усього 7-кілометрову смугу фортифікацій міста з 8 бастіонами було захищено 341 гарматою.

У жовтні 1854 р. союзне командування розпочало бомбардування Севастополя. Російська армія тим часом спробувала розбити сили британців і французів, атакувавши позиції союзників неподалік Балаклави, тилової бази британських експедиційних сил. 13 (25) жовтня 1854 р. російська піхота захопила кілька польових укріплень (редутів), що захищали дорогу від Бала-

Герої оборони Севастополя 1854—1855 рр. Афанасій Єлисеєв, Аксеній Рибаків, Петро Кішка, Іван Димченко, Федір Заїка, нагороджені відзнакою Військового ордена Св. Георгія (Георгіївського хреста — офіційно цю назву закріплено з 1913 р.). Літографія Георга Вільгельма Тімма

Італійський маляр Джироламо Індуно (1825—1890) у своїй «Битві під Маджентою» показує австрійське військо дещо менш героїчним

клави до британського табору. На чолі цієї атаки йшли Азовський, Український, Дніпровський, Одеський єгерські полки, перекинуті в Крим із дунайського театру військових дій. Але цей успіх не було розвинуто. Російська кавалерійська бригада, половину якої складали 8 ескадронів Київського гусарського полку, не витримала удару британської важкої бригади кавалерії. Пізніша самозгубна атака британської легкої бригади кавалерії на російські гармати дала можливість російському командуванню казати про велику перемогу в цьому бою. Азовський полк було нагороджено георгіївським прапором із написом «За дело на Кадыкойских высотах 13 октября 1854 г.»

Пізніше згадані полки було перекинуто до севастопольського гарнізону, хоча Одеський полк брав участь в останній невдалій спробі деблокади Севастополя, бою на річці Чоргун

4 (16) серпня 1855 р. (і був нагороджений георгіївським прапором). Також і інші полки з українських губерній пройшли через севастопольський гарнізон: Волинський, Подільський, Житомирський. Усі вони, як і вищезгадані полки, були нагороджені георгіївськими прапорами «За Севастополь в 1854 и 1855 гг.»

Результат війни в Криму багато в чому вирішила логістика. Постачання франко-британського корпусу пароплавами морем виявилось легшою справою (після складної зими 1854—1855 рр.), ніж постачання російської армії по суходолу возами. У травні 1855 р. союзники зосередили в Криму 175-тисячні сили проти 85-тисячної російської армії. Обложеному Севастополю почало бракувати боєприпасів. Впали зовнішні укріплення Севастополя, в тому числі Волинський редут перед ключовою позицією оборони, Малаховим курганом, який захищав Волинський полк. Нарешті 27 серпня (8 вересня) 1855 р. французькі війська штурмом захопили Малахів курган, і російська армія евакуювала місто. За півроку до цього російський імператор Микола I помер, на престол зійшов його

Картина «Анрі Дюнан під Сольфєріно» (Національний музей Рісорджименто, Турин) нагадує, що із страждань поранених у тій битві виросла ідея міжнародної організації Червоного Хреста. Засновник цієї організації швейцарець Анрі Дюнан був свідком битви.

син Олександр II, який почав шукати можливості виходу з війни. У березні 1856 р., через рік після смерті Миколи I, у Парижі було укладено мирну угоду, за якою Росія позбавлялася права тримати флот на Чорному морі й віддавала Молдавії два південні повіти Бессарабської губернії (приблизно нинішній південь Одеської області).

На тлі такого приниження 11-місячна облога Севастополя та його оборона стала однією з легенд історичної свідомості Росії, тож варто згадати прізвища українських солдатів та матросів, що відзначилися під час оборони Севастополя:

Петро Кішка, Сидір Білобров, Дмитро Горленко, Макар Шульга, Андрій Гіденко, Іван Даниленко...

Якщо війна 1853—1856 рр. показала, що відсутність залізниць, які ведуть до театру військових дій, може призвести до поразки у війні, то війна 1859 р. між Австрією і Сардинським королівством, цього разу підтриманим Францією, показала, що дає наявність таких залізниць. За їхньою допомогою (а також за допомогою перевезення військ пароплавами з французького Марселя до сардинської Генуї) Франція змогла швидко зосередити проти австрійської армії в Північній Італії переважне угруповання військ.

Як і у війні проти Росії, французи мали технічну перевагу в озброєнні. Франція першою з європейських держав масово взяла на озброєння далекобійні нарізні «канони», тоді як австрійська артилерія мала лише гармати гладкоствольні і навіть іще застосовувала застарілі та малоефективні

ракети. Австрійська піхота отримала на озброєння за п'ять років перед війною нову гвинтівку Лоренца, але багато хто з резервістів (а австрійські солдати переважно служили всього кілька років, на відміну від французів, у яких була поширена практика, коли по закінченні терміну контракту солдат підписував новий) уперше побачив нову зброю лише після мобілізації і не мав досвіду стрільби з неї.

Багатонаціональність цісарсько-королівської армії також виявилася джерелом проблем. Лояльність солдатів італійського та угорського походження була сумнівною, і вони часто дезертували. Але галицькі полки довели свою вірність присязі. 9-й піхотний полк (рекрутувався в окрузі Стрий) визнав за полкове свято дату битви під Маджентою (3—4 червня 1859 р.) на спомин про виявлений героїзм. Полк мужньо захищав міс-

Австрійська піхота, 1866 р. Кольорова літографія кінця XIX ст.

Сумка патронна. XIX ст. Російська імперія

течко Маджента від концентричної атаки кількох французьких колон корпусу генерала Мак-Магона (який під Севастополем командував узяттям Малахового кургану) і навіть змусив французів зупинитися.

За героїзм у битві золоті та срібні медалі «За мужність» першого або другого класу отримали серед інших фельдфебелі Петро Петрів, Тимко Мельник, Андрій Данків, хорунжий Дмитро Рудий, есфрейтор Ілько Богдан, рядові Олекса Керницький та Гаврило Струк.

Добре себе показав і 58-й піхотний полк із Станіславова. III корпус, до складу якого він входив, був далеко від основних подій і підійшов на поле бою запізно, але своєю атакою поставив французькі частини, що опинилися відрізнаними коло Понте Веккьо від головних сил, у скрутне становище.

Битва під Маджентою не дала вирішальної переваги жодній зі сторін, але австрійське командування вирішило відступити. Наступна битва, 24 червня під Сольферіно, виявилася вирішальною — Австрійська імперія відмовилася від частини своїх італійських володінь. Австрійське командування зробило висновки з війни, але не всі правильні. Велику увагу було приділено переозброєнню артилерії на нарізні гармати. Проте успіх піхотних атак французів не був пов'язаний із поганою стрілецькою підготовкою австрійського вояка — навпаки, було

Атака австрійської піхоти під Траутенау (Трутновом) 27 липня 1866 р. Кольорова літографія кінця XIX ст. присвячена єдиній перемозі австрійців над пруссаками у війні 1866 р.

взято курс на акцентування атаки на багнети (як бачимо, «пуля дура, штык молодец» не було монополією російської армії).

Розплачуватися за помилки довелось у війні 1866 р. з Пруссією. Пруська піхота була озброєна казнозарядними, а не дульнозарядними гвинтівками, що давали кращу скорострільність, а надто — можливість перезаряджати зброю лежачи, тобто не стаючи мішенню для ворога. Крім того, Пруссія створила перший сучасний генеральний штаб для планування військових операцій. Результатом такого планування стала швидка мобілізація пруської армії та виведення її на вигідні початкові райони розташування за допомогою системи залізничних шляхів.

58-й (Станіславський) піхотний полк долучився до єдиної перемоги австрійців над пруссаками в цій війні — 27 червня 1866 р. під Трутновом (Траутенау), на північному сході Чехії. Австрійська піхота X корпусу атакувала Перший прусський корпус із таким запалом, що відкинула його назад, за гірські перевали. Але перемога дісталася дорогою ціною — австрійці втратили вбитими та пораненими майже 4800 офіцерів і солдатів проти 1338 осіб пруських втрат.

У вирішальній битві війни 3 липня 1866 р. під Садовою (Кеніггрецем, Градцем Краловим) 58-й полк разом із X корпусом оборонявся проти Першої пруської армії, що наступала з заходу, тоді як 9-й піхотний полк у складі VI корпусу був змушений відбиватися від Другої пруської армії, яка вчасно наспіла на поле бою зі сходу. Пруссаки вели сильний вогонь із восьми батарей, розміщених на висотах коло села Хлум, ключового пункту австрійських позицій. За володіння цим населеним пунктом розгорівся за-

пеклий бій. Боротьбу за Хлум почав VI корпус фронтальною атакою на прусські позиції, в перших лавах якої був 9-й полк. Під жорстоким вогнем ворога атака зупинилась, і на допомогу VI корпусові прийшов III корпус, а згодом I корпус, на чий долю припала чверть від 43 000 утрат австрійської армії в битві під Садовою, половина з яких — полонені. 9-й полк утратив 7 офіцерів і 211 солдатів. Поразка австрійців не перетворилася на катастрофу лише завдяки жертвним атакам кавалерії та стійкості австрійських гармашів, що змогли прикрити відступ розбитої армії. Такий наслідок мала увага до переозброєння артилерії новими гарматами.

Після поразки у війні з Пруссією цісарсько-королівська армія і, зокрема, галицькі полки в її складі не знали великої війни аж до 1914 року.

Українські вояки у війську і війнах кінця XIX — початку XX ст.

Остання третина XIX століття продовжила тенденції, започатковані промисловою революцією

в його середині. Нові види зброї, нові засоби транспорту та зв'язку, інженерна техніка спричиняли зміни в організації, структурі, оснащенні збройних сил та у веденні війни. Починаючи з війни між Північчю і Півднем США (1861—1865 рр.) бойові порядки військ стали розпоршуватися по місцевості. Спершу глибокі батальйонні колони, спадок наполеонівських війн, замінилися на дрібніші ротні колони під прикриттям стрілецьких ланцюжків, доки під впливом усе більшої смертоносності скорострільної казнозарядної стрілецької зброї та нарізної артилерії колони перетворилися — почасти стихійно — на густі ланцюги стрільців. Зі зростанням летальності зброї (появи бездимного пороху, магазинних гвинтівок, кулеметів) стрілецькі ланцюги ставали тоншими, а однострої втратили свої традиційні яскраві кольори та набули кольорів, що зливалися з ландшафтом. З'явилися радіо та авіація, але армії та флоти ще тільки

Битва під Садовою 3 липня 1866 р., кольорова гравюра кінця XIX ст. Білі австрійські однострої проти синіх пруських

експериментували з тим, як краще їх пристосувати до своїх потреб.

Успіхи медицини стали знижувати смертність, і для Європи почався етап демографічного буму, який зараз ми спостерігаємо лише в країнах третього світу. Кращі технології як сільського господарства, так і промисловості тепер давали змогу прогодувати й одягти нових підданих європейських монархій (і громадян небагатьох республік). З більшого населення можна було наби-

Поразка австрійців під Садовою не перетворилася на катастрофу лише завдяки жертвним атакам кавалерії та стійкості австрійських гармашів, що змогли прикрити відступ розбитої армії, як показано на цій австрійській гравюрі кінця XIX ст. Так далася взнаки увага до переозброєння артилерії новими гарматами

рати більші, справді масові армії, і переписи населення, що їх теж почали регулярно проводити в цей час, давали державам детальну інформацію про те, скільки в них є потенційних вояків. Запровадження загальної початкової освіти забезпечувало те, що нові рекрути зможуть розібратися, як працює нова механізована зброя. Наближалася епоха війн масових армій.

Після поразки у війні 1866 р. імперія Габсбургів почала широку програму реформ. Перш за все, Угорське королівство отримало максимально широку автономію, і з 1867 р. країна стала відома як Австро-Угорщина. Того ж року було прийнято закон про загальний військовий обов'язок. 40 % від щорічно покликаних на військову службу брали до кадрового війська чи флоту, ще 40 % — до територіальної оборони (ландверу в Австрії чи гонведу в Угорщині), 20 % зараховували до резерву. Чоловіки віком від 18 до 33 років служили в кадровому війську

та територіальній обороні, а віком від 34 до 55 років були приписані до другого ешелону територіальної оборони, ландштурму. Ландштурм мав постачати поповнення для частин першого ешелону після їх мобілізації. У реальності під час війни 1914–1918 рр. ландштурм утворював власні частини, що воювали поряд із частинами першого ешелону.

Кадрова армія мирного часу налічувала 100 тисяч війська у 1880-х роках. Напередодні Першої світової війни в ній було 415 000 солдатів, організованих у 32 дивізії кадрової царсько-королівської армії, 16 з половиною дивізій ландверу й гонведи, 9 кавалерійських і 2 гонведські кавалерійські дивізії. У разі мобілізації це число могло зрости на 14 «маршових» бригад і 20 бригад ландштурму.

Територія Австро-Угорщини була поділена на 16 військових округів. На українських землях таких було три — з центрами в Кошицях (VI), Перемишлі (X) та Львові (XI). Кожний військовий округ ділився на піхотно-полкові призовні райони, що давали поповнення полкам, приписаним до них. Полки одного округу складали один армійський корпус. Територіальна система поповнення полків приводила до того, що певні полки (у тому числі всі вже згадані в цьому розділі) мали високий

У 1877 р. Росія почала нову війну проти Османської імперії, і солдати з українських земель узяли в ній участь. На картині Миколи Дмитрієва-Оренбурзького (1837—1898) «Переправа російської армії через Дунай поблизу Зимниці 15 червня 1877 р.» (1883) показано самий початок війни

відсоток українців серед свого особового складу. Перед Першою світовою війною в царсько-королівському війську служило приблизно 25 тисяч українців. При цьому навіть у полках, де більша частина солдатів була українцями, офіцерами найчастіше були представники інших народів імперії. Це до певної міри пояснювалося нехиттю представників освіченого шару українського суспільства до військової кар'єри, яка демократичній інтелігенції здавалася прикладом застарілих феодально-аристократичних традицій.

У Російській імперії поразка у війні також спонукала царський уряд до реформ. У лютому 1861 р. було скасовано кріпосне право. Наступного року термін рекрутської служби було скорочено від 20 років (установлених за царювання Миколи I замість раніших 25 років) до 15-ти. У 1864 р. було проведено реформу місцевого

військового управління: створено 15 військових округів, з них на території України — Київський, Харківський та Одеський. Для підготовки офіцерських кадрів було засновано військові гімназії та військові училища (1863—1864 рр.), юнкерські училища (1864 р.), Військово-юридичну академію (1867 р.). Треба відзначити, що ставлення українського суспільства до військової кар'єри в Російській імперії нагадувало ситуацію в Австро-Угорщині. Не було жодних обмежень для українців у тому, щоби вступати до військових училищ, але йшли туди переважно молоді люди з сімей, уже пов'язаних із військом.

У 1860-х рр. було переозброєно армію, що отримала казнозарядні гвинтівки та нарізні гармати. Проте поступ у конструкції стрілецької зброї на той момент ішов настільки швидко, що кілька разів доводилося відмовлятися від тіль-

ки-но прийнятих на озброєння зразків, бо нові конструкції блискавично робили їх застарілими. Так, у середині 1870-х років на озброєнні було одночасно чотири зразки гвинтівок.

Житомирський, Волинський та Подільський полки взяли участь в обороні перевалу Шипка, що для Росії є уособленням війни 1877—1878 рр. Вони підійшли на перевал наступного дня після епізоду, зображеного на картині Олексія Попова (1858—1917) «Захист «Орлиного гнізда» орловцями і брянцями 12 серпня 1877 р.» (1893 р., Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та зв'язку, Санкт-Петербург), та перешкодили турецькій армії заволодіти перевалом і закрити російській армії шлях на Константинополь

Пам'ятник Свободи на перевалі Шипка, меморіал на честь загиблих під час визволення Болгарії від Османської імперії (відкритий у 1934 р.)

Покращилося санітарне забезпечення війська. Смертність від хвороб, що доходила до 37 померлих на 1000 солдатів у 1855 р., скоротилася до 17,6 на тисячу в 1871 р. і до 10,4 на тисячу у 1879 р.

Контингент армії в мирний час скоротився: у 1867 р. у війську було 742 000 осіб (у 1864 р. — 1 132 000), разом із тим створювався навчений запас. Успіх російської армії в колоніальних війнах у Середній Азії в кінці 1860-х — на почат-

ку 1870-х років підтвердив правильність курсу на реформування армії.

У 1874 р. замість рекрутської системи комплектування армії запроваджено загальну військову повинність для всіх осіб чоловічої статі незалежно від станової належності. Тривалість військової служби було скорочено до 4—5 років. Строк дійсної служби в армії було визначено в шість, а на флоті — в сім років. Чоловіки, не позбавлені прав вироками державних судів, відбували військову службу від 21 до 43 року життя: від 21 року активна служба протягом усталеного терміну у військовій частині, по звільненні з частини до 38 років — у запасі, а далі до 43 років — в ополченні. Цей порядок не стосувався козацьких військ, Туркестану, частково Сибіру та Кавказу.

До активної служби брали лише певну кількість призовників, відповідно до обрахунків російського генерального штабу — в середньому

Для всього світу символом 1877—1878 рр. стала багатомісячна облога турецької фортеці Плевна. У Росії суспільство знайомилося з нею великою мірою за картинами Василя Верещагіна, якот «Перед атакою. Під Плевною» (1881 р., Третьяковська галерея, Москва)

лише 35% від кількості призову. Тих, хто залишився поза цим річним контингентом, зараховували до ратників ополчення 1-го розряду до 43-річного віку і призивали лише на короточасні військові збори. Тих, кого не взяли на активну службу з якихось причин, зараховували до того ж віку в ратники 2-го розряду, не навчали і призивали лише в разі мобілізації ополчення під час війни.

Військова реформа ще була в процесі проведення, коли російській армії довелося витримати серйозну перевірку на практиці, наскільки вона відповідає вимогам війни нової епохи. У 1877 р. Росія почала нову війну проти Османської імперії, і солдати з українських земель узяли в ній участь, як і в інших війнах імперії. У переліку полків, що воювали проти турків, знову зустрічаємо знайомі імена. На лівому (східному) фланзі російської дієвої армії на Балканському фронті перебували Український, Дніпровський, Азовський піхотні (перейменовані з єгерських після закінчення Кримської війни) полки. Зведені в «Рущуцький загін» разом із кількома іншими полками, вони блокували низку турецьких фортець між Дунаєм і Чорним морем. Ця ділянка фронту була доволі пасивною

Житомирський, Волинський та Подільський полки взяли участь у прориві російської армії з Шипкинського перевалу на південь, показаному на картині Олексія Ківшенка (1851—1895) «Битва під Шипкою-Шейновом 28 грудня 1877 р.» (1894 р., Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та зв'язку, Санкт-Петербург)

більшу частину війни. Зате Житомирський, Волинський та Подільський полки взяли участь в епізоді війни, який на довгий час для Росії став символом усієї війни 1877—1878 рр., — в обороні перевалу Шипка.

Перевал цей розташований на головному балканському хребті, через нього проходить дорога з півночі Болгарії на південь і найкоротший шлях на столицю Османської імперії Стамбул. Російські війська зайняли перевал у липні 1877 р., а в серпні значні турецькі сили почали штурм перевалу, щоб мати можливість прорватися на північ від Балкан і контратакувати російську армію. Коли турки почали штурм перевалу 9 (21) серпня 1877 р., його захищали лише два російські полки та болгарські добровольці. Жи-

томирський, Волинський і Подільський полки були відряджені російським командуванням на допомогу гарнізону Шипки і встигли саме вчасно, щоб спроба турецького штурму не вдалася. Жорстокі бої на Шипці стали прикладом героїзму вояків російської армії у війні, що велася, згідно з офіційними заявами, за визволення слов'ян від турецького гніту. Після того як турки припинили спроби штурмувати Шипку, на перевалі встановилося затишшя, хоча з наближенням зими умови служби солдатів стали майже незносно важкими.

Для всього іншого світу символом цієї війни стала багатомісячна облога турецької фортеці Плевна. Турецькі солдати, захищені новозбудованими шанцями, вміло володіючи новими гвинтівками та гарматами, змогли відбити три великі, але погано скоординовані штурми фортеці російською армією й капітулювали лише в грудні 1877 р., коли провалилася спроба виснаженого блокадою турецького гарнізону вирватися з кільця облоги.

У боях на Шипці отримав поранення генерал Михайло Іванович Драгомиров, який вважається найбільшим військовим теоретиком Росії кінця XIX століття. Генерал Драгомиров наро-

дився в Конотопі у родині давніх вихідців із Галичини. Військову службу він почав у 1849 р., а в 1878 р. очолив Академію російського генерального штабу. За його підручником військової тактики навчалося покоління російських офіцерів. У 1889 р. Драгомиров став командувачем військ Київського округу, а в 1897—1903 рр. був київським, подільським і волинським генерал-губернатором.

Драгомиров симпатизував українській культурі, був знайомий з істориком запорізького козацтва Яворницьким. З нього художник Рєпін написав кошового Сірка на картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (Яворницький зображений там же в образі писаря).

Помер Михайло Драгомиров у жовтні 1905 р. в Конотопі, через місяць після підписання Росією мирної угоди з Японією, яка підвела ризик під російсько-японською війною 1904—1905 рр. Війна почалася 26 січня (9 лютого) 1904 р. через

Василь Верещагін на картині «Шипка-Шейново. Скобелєв під Шипкою» (1878—1879 рр., Третьяковська галерея, Москва) наочно показує ціну перемоги

У боях на Шипці був поранений генерал Михайло Драгомиров (1830—1905), що вважається найбільшим військовим теоретиком Росії кінця XIX століття. Портрет пензля Іллі Рєпіна (1844—1930) (1889 р., Державний історичний музей, Москва)

зіткнення колоніальних інтересів Російської імперії і Японії в Кореї та Маньчжурії (на північному сході Китаю). Японська армія і флот продемонстрували набагато вищу активність, висадили десант у Кореї і швидко блокували російську фортецю Порт-Артур на орендованій Росією території Китаю.

Рєпін також зобразив генерала Драгомирова як кошового отамана Івана Сірка у своїй знаменитій картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1878—1891 рр., Російський музей, Санкт-Петербург)

Російські війська відбивають атаку японців. Кольорова літографія часів російсько-японської війни.

У Київському військовому окрузі мобілізація почалася 25 квітня (8 травня) 1904 р. Спочатку було мобілізовано 34 000 резервістів у 10 повітах Полтавської та Харківської та в 4 повітах Київської губернії. Під час дальших мобілізацій того року до армії було взято ще 98 000 осіб. В Одеському військовому окрузі у 1904 р. пройшло три мобілізації, що дали 97 500 резервістів. Невяка запасних на мобілізаційні пункти виявилася досить значною (4 000 лише в першій мобілізації у Київському окрузі). У 1905 р.

було мобілізовано ще 7000 осіб у Київському і 7500 — в Одеському окрузі. Усього ці два округи дали на війну понад 265 тисяч людей, або 21,3 % загальноросійської кількості мобілізованих солдатів. Крім того, на потреби армії було реквізовано 24,5 тисячі коней, або 13 % від реквізованих коней по імперії.

Російські шанці під Мукденом, січень 1905 р.

55-й Подільський піхотний полк під час битви під Мукденом, січень 1905 р.

Війна, де широко почали вживатися скорострільна нарізна артилерія, магазинні гвинтівки, кулемети, міномети, протикорабельні міни й торпеди та панцирні кораблі, не була вдалою для Російської імперії. Польову російську армію японці відтісняли все далі на північ від обложеного Порт-Артура, спроби контратакувати й перейти в наступ не приносили успіху. Нарешті, у лютому 1905 р. відбулася велика битва біля міста Мукден, де японці завдали російській армії серйозної поразки, яка не переросла в повну катастрофу лише тому, що армії вдалося вийти з планованого японцями оточення.

Показовою в цій битві була доля Подільського піхотного полку. Він брав участь у битві з 16 (29) лютого до 25 лютого (10 березня)

Панцирник «Князь Потёмкин-Таврический»

Пам'ятник Григорію Вакулечуку (1876—1905), одному з лідерів повстання на «Потьомкіні», в Одесі, відкритий у 1958 р., скульптор Олександр Ковальов (1915—1991)

1905 р. в ар'єргарді російської армії. Надвечір 25 лютого більша частина особового складу полку була поранена, полк був охоплений ворогом з усіх боків, але, витративши всі набої, пішов пробиватися багнетами на північ, до своїх головних сил. Командир полку загинув у бою. Тричі полк уночі йшов в атаку на багнети, але на світанку 26 лютого (11 березня) 1905 р. був узятий у полон. Від полку залишилося тільки дві роти, що були з іншою бригадою. Полк втратив убитими 6 офіцерів і 618 солдатів; 17 офіцерів і 1200 солдатів (з яких 6 офіцерів і 715 солдатів були поранені) потрапили в полон.

Проғрана війна викликала спалах невдоволення царським режимом. Почалася перша ро-

сійська революція, у якій узяли участь також військові частини. Найбільш відомим з виступів в армії та флоті під час революції є повстання на панцирнику Чорноморського флоту «Князь Потёмкин-Таврический». Його ватажками стали матроси-українці Григорій Вакуленчук із Житомирщини та Панас Матюшенко з Харківщини. 14 (27) червня 1905 р., наступного дня після початку загального страйку в Одесі, матроси панцирника захопили корабель, убили кількох офіцерів і надали збройну підтримку страйкарям проти поліції. На якийсь час до «Потёмкина» приєднався ще один панцирник. Але повстання закінчилося тим, що, коли скінчилися запаси харчів і палива, команда привела захоплений корабель до румунського порту Констанца і 25 червня (8 липня) 1905 р. здалася румунській владі.

Переважна частина російської армії та флоту зберегла вірність уряду, що було однією з причин поразки революції 1905 р.

Генерал Франц Конрад фон Гётцендорф, начальник австро-угорського генерального штабу, інспектує солдатів. 1914 р.

Російська піхота, вишикувана для урочистого огляду. Перша світова війна

Українські вояки в Першій світовій війні (1914–1918 рр.)

Війна, що почалася в 1914 р., зруйнувала старий устрій Європи та всього світу. Спалахнувши спершу між Австро-Угорщиною і Сербією, вона швидко втягла у свою орбіту Росію, Німеччину, Бельгію, Францію, Британію — разом з їхніми колоніями. До Австро-Угорщини й Німеччини приєдналися Османська імперія та Болгарія,

Російська батарея 122-міліметрових гаубиць зразка 1910 р. веде вогонь на Галичині. 1914 р.

Похідна колона російської піхоти. Перша світова війна.

до Британії, Франції та Росії — Італія, Румунія, Греція, Японія і в 1917 р. США. Три з половиною роки фронт пролягав по землях України. Українці воювали по обидва боки цього фронту, в арміях Російської імперії та Австро-Угорщини.

Перед 1914 р. армія Російської імперії мирного часу налічувала 1 300 000 осіб. Загальна мобілізація призвала до лав війська ще 3 500 000 запасних віком до 38 років. Пізніше було призвано 2 мільйони ратників ополчення 1-го розряду. Усього Російська імперія в 1914 р. поставила під зброю 6 800 000 вояків, чверть із

Стрілецький ланцюг російської піхоти заліг під час бою на галицькому фронті. Серпень 1914 р.

Російська піхота у шанцях. 1914 р.

них були українцями. А за весь час війни було призвано до війська 12 мільйонів людей.

Під час війни в російській армії почали інтенсивно готувати офіцерів для воєнного часу за скороченою програмою, оскільки великою проблемою був брак значної кількості офіцерів запасу. На підставі широких привілеїв за фронтову службу офіцери воєнного часу діставали підвищення та обіймали посади аж до командирів батальйонів. У фронтових частинах офіцери воєнного часу становили до 80 % командного складу. Серед них був дуже великий відсоток українців (з мобілізованих учителів, державних службовців, студентів).

Залога російської 122-міліметрової гаубиці зразка 1910 р.

Австро-угорські солдати проходять повз палаюче село Журавицю поблизу Перемишля. Травень 1915 р.

На російських фронтах, особливо на Південно-Західному та Румунському, були частини, сформовані вже під час війни в українських губерніях, тому після революції 1917 р. саме на цих фронтах з'явилося найбільше українізованих частин.

Російська піхота в шанцях. Перша світова війна

Армія Австро-Угорщини після мобілізації в 1914 р. мала силу в 3 350 000 війська, а всього було мобілізовано 7 800 000 людей, 8 % з яких були українці. Українські частини боролися на всіх фронтах австро-угорської армії: на Східному фронті проти Росії, також проти

Сербії й особливо — з 1915 р. до листопада 1918 р. — проти Італії.

Саме тому неможливо коротко написати про участь українців у Першій світовій війні, бо це була б фактично історія всієї війни. Замість цього краще погляньмо на долі виданих постатей із наступного історичного періоду, Перших визвольних змагань, щоб відчутти, якою важливою була для їхньої долі ця війна.

Залога австро-угорського легкого 9-сантиметрових міномета М14

Майбутній гетьман Павло Скоропадський почав війну вже у званні генерал-майора, командував кінним полком на Північно-Західному фронті проти німців, тоді дивізією. Улітку 1916 р. отримав

Австро-угорські піхотинці. 1915 р.

Вояк Легіону Українських січових стрільців, Карпати, 1915–1916 рр.

Єдиною українською військовою формацією часів Першої світової війни став Легіон Українських січових стрільців. 6 серпня 1914 року Головна Українська рада та Українська боева управа у Львові проголосили маніфест, у якому закликали гуртуватися під знаменами Українських січових стрільців для створення добровільного військового підрозділу — Легіону. На заклик відгукнулося 28 тис. добровольців. З них австрійська влада вибрала тільки 2500.

У березні 1915-го Легіон реорганізовано за австрійським зразком: два окремі батальйони по чотири роти в кожному. У вересні того року з них утворюють 1-й Полк Українських січових стрільців. У розпал війни, у травні-червні 1916 року, Полк УСС вже додатково

нараховував кулеметну роту, взвод мінометів і вогнеметів, ротний телефонний зв'язок, відділення хімічного захисту, технічну роту.

Озброєння Легіону УСС було австрійське. Основним зразком була гвинтівка Манліхера з багнетом. У боях також використовували пістолети, станкові кулемети Шварлозе та ручні гранати.

Від початку існування Легіон брав участь у боях проти російських військ у Карпатах. Особливо запеклими були бої за гору Маківку 29 квітня – 2 травня 1915-го. Далі легіон відзначився в боях під Болеховом, Галичем, Завадовом і Семиківцями, на горі Лисоня під Бережанами.

Австро-угорська пробоева піхота. 1917 або 1918 р.

Сержант Пилип Коновал (1888—1959), кавалер Хреста Вікторії

звання генерал-лейтенанта, а в січні 1917 р. став командувати 34-м армійським корпусом.

Майбутній головний отаман Симон Петлюра на початку 1916 р. добровільно вступив на службу до Всеросійського союзу земств, утвореного 1914 р. для допомоги урядові в організації постачання для армії. Тут він зблизька познайомився з проблемами армії, що пізніше знадобилося йому.

Майбутній головнокомандувач збройних сил радянської України Юрій Коцюбинський восени 1916 р. був мобілізований до війська, навчався в школі прапорщиків в Одесі, служив у Петрограді.

Майбутній генерал-хорунжий Юрій Тютюнник на початку війни був унтер-офіцером 6-го Сибірського стрілецького полку, поранений

Офіційний портрет Пилипа Коновала для Колекції військового мистецтва Бівербрука, художник Артур Амброз Мак-Івой (1878—1927) (1918 р., Канадський військовий музей)

Військові нагороди Пилипа Коновала (Канадський військовий музей)

у боях за Лодзь восени 1914 р., отримав звання прапорщика, у 1916 р. в боях на озері Нароч знову поранений.

Майбутній голова Проводу ОУН Євген Коновалець у серпні 1914 р. мобілізований до 19-го полку ландверу, у травні 1915 р. в боях за гору Маківку потрапляє в російський полон.

Майбутній визволитель Криму від більшовиків у 1918 р. Петро Болбочан — на початку війни ад'ютант командира 38-го Тобольського полку, у складі 10-ї дивізії воює на Південно-Західному фронті, на початку квітня 1917 р. тяжко поранений.

Майбутній генерал-четар УГА Антін Кравс — командир батальйону 58-го полку, воював на російському та італійському фронтах.

Як приклад долі солдата розглянемо одну незвичайну історію. Пилип Коновал народився в 1888 р. у Подільській губернії. Пройшов строкову службу в російській армії. У 1913 р. емігру-

вав до Канади. Улітку 1915 р. вступив добровольцем до 47-го (Британської Колумбії) батальйону канадської піхоти. У серпні 1916 р. вирушає до Франції. 22—24 серпня 1917 р. під час боїв за кряж Вімі здійснив подвиги, за які його було нагороджено Хрестом Вікторії, найвищою британською нагородою за мужність у бою. Він особисто в рукопашних боях убив до 16 ворожих солдатів, особисто двічі штурмував кулеметні гнізда, знищивши залоги та захопивши кулемети як трофеї; організовував бойові дії своїх солдатів, доки його не було важко поранено. Пилип Коновал — єдиний представник народів Східної Європи, нагороджений Хрестом Вікторії.

Плита на могилі Пилипа Коновала у Квебеку

Про національні українські військові формування мова піде в наступному розділі, бо для України війна в 1918 р. не закінчилася: попереду було ще кілька років важкої боротьби.

